William James: *Meseria* de filosof

Anton ADĂMUȚ

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, Facultatea de Filosofie şi Ştiinţe Social-Politice
„Alexandru Ioan Cuza" University of Iassy, Faculty of Philosophy and Social-Political Sciences
E-mail: antonadamut@yahoo.com

William James: *The Job* of the Philosopher

Abstract: This year marked the 180th anniversary of the birth of William James and the 112th anniversary of his death. James is the father of American psychology, founded the philosophical school of pragmatism and he is also the founder of functional psychology. What always struck James was the considerable distance that separates the rationalist spirit, defined as an instrument of logical operations, from reality. Hence the unforgiving and ironic criticism made towards the philosophies absorbed by forms and methods and that forget what they want at the end of the research. James qualifies such philosophies as indulging in a kind of verbal "sport" in which they put into circulation words through other words, when the error is greater if you forget the vocabulary of a colleague than if you neglect the real. A few considerations about all this constitute the content of the following study.
Keywords: philosophy, pragmatism, psychology, truth, reality, facts, method.

Citation suggestion: Adămuț, Anton. "William James: *meseria* de filosof." *Transilvania*, no. 9 (2022): 15-20. https://doi.org/10.51391/trva.2022.09.02.

În scrisoarea din 24 noiembrie 1872, an în care James a fost numit „instructeur de physiologie" la Harvard, gânditorul scria fratelui său, Henry: „*Meseria* de filosof este o anomalie pentru mine ca şi pentru cea mai mare parte dintre oameni. Când *forma* întregii gândiri se constituie în *fondul* vostru dominant, aceasta înseamnă ipohondrie. Natural, mă ataşez de preferinţă problemelor celor mai generale. Dar cea mai mare dorinţă morală şi intelectuală pe care o am, este de a afla o realitate solidă pe care să mă sprijin"[1]. Iar unul dintre studenţii care l-au audiat pe James la Harvard, dr. Dickinson S. Miller (viitor filosof american cunoscut mai ales pentru lucrările despre filosofia minţii), nota: „*camarad* este cuvântul care îl defineşte cel mai bine. Un singur lucru pare a-i fi imposibil: să vorbească *ex cathedra*, de la înălţimea erudiţiei sale. Remarcile îi abundă în «dacă» şi «poate»"[2]. Dacă nu am şti că referirea se face expres la James, am crede că îl are în vedere pe Socrate. De aceea nu face James mare caz de Socrate aşa cum face, de pildă, de Bergson, fără să-l numească la modul explicit. Adevărat că nici Bergson nu rămâne insensibil şi îi prefaţează traducerea la *Pragmatism* şi scrie prefaţa *Corespondenţei* lui James. Spune Bergson că marea originalitate a lui William James este de a fi reţinut diversitatea faptelor, de a se fi ataşat şi de a fi ajuns, prin ele, la o filosofie. „Pragmatismul" lui defineşte precis concepţia adevărului care-i este implicată. Doctrină seducătoare şi fortifiantă, filosoful a trăit-o înainte de a o formula[3]. Continuă Bergson prin a afirma că filosofia este aceea care, întotdeauna, simplifică realul. Cu Platon, ea urcă lucrurile individuale la genuri şi din generalitate în generalitate se ridică spre o idee capabilă de a îmbrăţişa întregul. Mai apoi, considerând diversitatea faptelor mai curând decât pe aceea a lucrurilor, filosofia încearcă, din lege în lege, să ajungă la un principiu universal de explicaţie. În ambele cazuri însă, ea nu vede în realitatea ca atare decât expresia multiplă şi schimbătoare a adevărului. Filosofia se întoarce astfel în felul ei tradiţional de a fi, la ceea ce dă faptelor adevărul, lucrurilor individualitatea iar lumii aspectele pitoreşti şi schimbătoare. E clar, conchide Bergson, cei ce cunosc filosofia lui James o vor înţelege şi mai bine după îi vor citi corespodenţa[4].

Bergson a înțeles foarte bine lucrul acesta. La noi e preocupat de această legătură Mihai Ralea într-un studiu intitulat „William James (După *Corespondență*)" apărut inițial în revista *Viața românească*, an XX, nr. 3/1928, pp. 363-377 și reluat apoi în mai multe volume[5]. Reinvoc, prin Ralea, scrisoarea din 24 noiembrie 1873 adresată fratelui său. Aici vorbește James despre ipohondrie și o anume

realitate solidă pe care o caută și pe care să se sprijine. Ralea spune că James „a avut noroc de cea mai deprimată structura sufletească”[6], e depresiv în exces și în mod repetat, părăsește deseori studiile din cauza depresiilor, e neurastenic, ipohondru. Nu doar la el, „subiectivism, interiorism și ipohondrie e unu și același lucru”, și „cel mai bun remediu pentru a scăpa de subiectivism e acțiunea. Pragmatismul lui James e filosofia unui interiorist care se apără prin activitate de gânduri rele [...]. E agățarea tragică de viață a unui deprimat”[7]. Pare greu de crezut (dacă nu e cunoscută corespondența, ci doar filosofia lui James) că el ar fi putut scrie astfel de rânduri tatălui său: „fără să cad complet în prostrație, pistolul, pumnalul și otrava începeau să acapereze prea mult atenția mea. Atunci mi-a venit în gând că aveam cu orice chip nevoie de schimbare”[8]. Și cum nu află schimbarea, decide să și-o provoace și ideea de umanitate e cea mai străină acestei provocări. Metodic, începe să-și creeze interese, să-și stimuleze speranțele, să fugă de sine și să se devoteze cauzelor exterioare; caută să iasă din lumea lui imediat tristă și cere, din nou, dreptul la viață. Crede în toate acestea. În jurnalul său scrie: „după 1 ianuarie (1870), când voi începe să pot zbura pe propriile mele aripi, s-ar putea să revin la preocupări metafizice, fără prea mare pericol pentru puterea mea de a activa [...]. În prezent mă preocupă puțin speculația și mai mult forma actelor mele [...] (mă preocupă) să acumulez decizii voluntare ca un avar, fără să uit că o rețea greșită strică tot lucrul”[9]. Cum își educă voința ca aceasta să fie una cu libertatea? Dându-și sfaturi de felul: „fă în fiecare zi un act inutil, absurd, dezagreabil pentru tine pentru ca marile hotărâri din viață să nu te prindă nepregătit, adică fără o voință elastică și ascultătoare”[10]. În consecință, James „a inventat o întreagă filosofie, nu pentru uzul altora, ci pentru al său propriu, o filosofie medicament, o înaltă doctrină farmaceutică, cu virtuți de alinare sufletească. Sistemul lui James e cramponarea de viață a unui bolnav printr-o doctorie metafizică și etică. Preconizând eficacitatea efortului, și l-a aplicat mai întâi lui însuși. Niciodată resursele practice, optimiste și curajoase ale temperamentului anglo-saxon, n-au reacționat mai evident în fața boalei ca în cazul său. Alte filosofii pot ieși din trebuințe de riguroasă logică ori de armonie estetică. A sa este un strigăt moral de dezolare. Firește, o asemenea filosofie nu poate fi decât stenică, rumenă de sănătate, exuberantă de viață”[11]. Pentru ca o asemenea activitate să se desfășoare ea trebuie să îmbine voința și credința; iată, deja, titlul lucrării din 1897 – *Vointa de a crede* (cu titlu complet: *The Will to Belive and Other Essays in Popular Philosophy*, 1897). Și pentru că avea nevoie de o justificare, să-i spun, de tip rațional, „filosoful american a găsit un minunat artificiu. Gândindu-se la «rămășagul» lui Pascal relativ la existența lui Dumnezeu, aplicându-l peste orice ipoteză, a judecat cam așa: dacă e verificată credința mea de fapte, cu atât mai bine, am câștigat; dacă e contrazisă, n-am pierdut nimic și pot oricând începe din nou cu altă propunere. Dar faptul că ai o credință sau măcar pariezi pe una, are imense avantaje pentru fortificarea sufletească”[12]. Șaisprezece ani mai târziu Noica află același artificiu „în termenii fiului risipitor: «dacă îmi reușește păcatul, e bine: am voluptatea; dacă nu-mi reușește, e iarăși bine: am virtutea»”[13]. Frumos încheie textul despre James esteticianul Ralea: „James a priceput repede cum gangrena sufletească a secolului al XIX-lea nu poate fi remediată decât cu preceptul bătrânului Pascal: *Le moi est haissable*. Și fugind înr-o noapte din el, a scăpat descoperind lumea”[14].

Într-o scrisoare către Bergson, James se dezlănțuie: „sunteți un magician și opera voastră este un miracol în istoria filosofiei; este începutul unei ere noi (e vorba de *Evoluția creatoare* – n.m.). Poate comparaţia vă va amuza, dar ultimul gust pe care mi l-a lăsat, l-am simţit deja la lectura lui *Madame Bovary*; este o notă de *eufonie* persistentă, un râu abundent care curge din plin între malurile sale, curge irezistibil. Pentru moment, continuă James, rezultatul capital al cărţii este de a fi înfipt mortal intelectualismului săgeata. Acesta nu-şi va mai putea reveni. Aţi primit mica mea carte asupra «pragmatismului» în acelaşi timp cu această scrisoare. Cât pare ea de insignifiantă faţă de marea voastră teorie! Simt că ducem un acelaşi război, voi ca şef, eu urmându-vă. Poziţia pe care o apărăm este «Tychism»-ul şi ideea unei lumi care creşte în permanenţă. Dar în timp ce eu nu am aflat mai nimic pentru a apăra Tychism-ul, în afară de adiţia spontanee a elementelor distincte ale existenţei, oferind astfel arme intelectualismului, voi (adică Bergson – n.m.) tranşaţi problema dintr-o dată, prin concepţia fundamentală a realităţii ca fiind esenţial o creaţie continuă. Una din fericitele inspiraţii, cred, a fost de a reduce «finalitatea» la a însoţi cauza eficientă, ambele, fiice ale intelectualismului [...]. Mulţumesc lui Dumnezeu că mi-a dat să trăiesc spre a vedea războiul ruso-japonez şi ultima carte a lui Bergson, cele două mari replieri ale istoriei şi gândirii moderne”[15]. O rezervă însă tot are James: „singura parte a lucrării care mi se pare a fi cu putinţă de supus criticii este discutarea ideii de non-existenţă şi care nu mi-a lăsat impresia că ar fi ultimul cuvânt rostit asupra problemei”[16]. Tot lui Bergson îi scrie despre *Materie şi memorie*: „cel mai mare punct câştigat îmi pare a fi respingerea definitivă a dualismului obiect-subiect în percepţie” (scrisoarea din 14 decembrie 1902). Câteva luni mai târziu comentează cartea lui Bergson – *Intuiția metafizică*: „aş vrea să văd în această lucrare echivalentul absolut al unei filosofii a conceptelor. Cred că filosofia normală, ca şi ştiinţa, trebuie să trăiască din ipoteze, cred că ipoteza este indispensabilă într-o filosofie a experienţei pure” (aşa cum înţelege James filosofia lui Bergson)[17]. În data de 13 iunie 1907, James scrie lui F.C.S. Schiller o carte poştală: „ai văzut ultima carte a lui Bergson? Totul mi-a părut a păli în faţa acestei apariţii divine. Un expozeu magistral, un expozeu al tuturor concepţiilor noastre: realitatea

timpului, lumea în sporire şi intelectualismul distrus! Şi totul cuprins într-un stil inconfundabil!". Am citat masiv din această scrisoare care, chiar dacă are aerul, din partea celui care a scris-o, unui subordonat, ascunde de fapt un şef de şcoală. În lipsa lui Stuart Mill (căruia îi este dedicat *Pragmatismul*), nimeni, în afara lui James, nu putea ridica astfel de pretenţii!

Nu am acum în vedere doctrina pragmatistă ca atare ci, mai cu seamă, condiţiile ei, faptul constituirii ei în momentul în care a apărut iar nu în altul. James este lipsit de orice echivoc când, în „Prefaţă" la *Pragmatism* (*Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*, 1907) spune: „Mişcarea *pragmatistă* – pentru că o numim astfel şi este prea târziu pentru a-i da un alt nume, mai ales că acesta nu-mi place – mişcarea deci, pare să se fi format brusc, la fel ca precipitaţiile în aerul înconjurător. Un oarecare număr de tendinţe care existau în filosofie au căpătat dintr-o dată, şi toate, conştiinţă de ele însele ca şi de misia lor colectivă. Pentru a evita o neînţelegere – fără însă a o putea înlătura – voi spune că nu există nici o legătură între pragmatism, aşa cum eu l-am înţeles, şi «empirismul radical», doctrină nu de mult întemeiată de mine. Această doctrină îşi are propria sa existenţă şi o putem respinge în întregime fără a înceta de a fi pragmatişti"[18].

Nu are prea mare importanţă că James se contrazice spunând că John Dewey este fondatorul însuşi al pragmatismului[19] întrucât, sub denumirea de „pragmatism", a ţinut la Institutul Lowell o serie de conferinţe nu cu mult înaintea apariţiei cărţii lui James, pentru ca mai apoi să atribuie, pe bună dreptate, folosirea pentru întâia oară a cuvântului ca atare lui Peirce[20], în 1878 în articolul „Cum să facem ca ideile să ne fie clare" („How to make our ideas clear"), articol în care formulează şi celebra, apoi, maximă pragmatică[21] (este vorba despre cel de-al treilea grad de claritate: „să se determine ce efecte care ar putea avea relevanţă practică raţional imaginabilă socotim că are obiectul conceptului nostru, Atunci, conceptul pe care-l avem despre aceste efecte reprezintă întregul concept pe care îl avem despre obiect"). În acest studiu, în care Peirce caută o metodă pentru a distinge ideile între ele, autorul susţine că singura funcţie a gândirii este aceea de a produce credinţa. Scopul ultim al gândirii în acţiune este acela de a produce gândirea în repaus, iar aceasta, gândirea în repaus, nu este altceva decât credinţa. Cum tendinţa gândirii este aceea de a produce credinţa, gândirea activă, ca exerciţiu al voinţei, are a produce efecte practice. Raţionamentul ca atare se validează pe sine doar în cazul utilităţii lui imediate. Dacă nu, metafizica rămâne pentru Peirce mai curând ceva curios decât util. Este de reţinut că practicul „pragmatic" nu se opune teoreticului. Pentru James, orice idee trăieşte din credite: dacă prezentul este adevărat (dobânda), el este aşa doar pentru că trecutul a fost/este adevărat (creditul).

Mă interesează acum o anumită zonă a pragmatismului – situarea lui ca metodă. James o pune în discuţie în felul lui caracteristic: printr-o anecdotă. Anecdota cu veveriţa care se învârte în jurul copacului – pe trunchi – şi omul care o urmăreşte şi care nu este decât în contratimp cu ea. De aici întrebarea: se învârte omul în jurul veveriţei sau nu? Iată o controversă care poate deveni interminabilă. Pentru James, metoda pragmatică este, înainte de orice, o metodă care permite rezolvarea controverselor metafizice. Metoda constă în a interpreta fiecare concepţie (de pildă: este lumea unică sau multiplă?) după consecinţele ei practice[22] imediate sau îndepărtate. Este, în esenţă, maxima pragmatică a lui Peirce sau, îi spune James, „principiul pragmatismului". Că Peirce va considera pragmatismul lui James ca având un caracter individualist, egoist şi structurat într-o manieră oarecum psihologizantă şi se va detaşa, în pragmaticism, de James, nu ţine neapărat de o deosebire de natură[23]. Metoda pragmatică întoarce spatele abstracţiei, soluţiilor verbale, raţiunilor *a priori*, sistemelor închise şi se deschide spre gândirea concretă, spre fapte şi acţiuni eficace. Valoarea teoriei în pragmatism se modifică: teoria devine un instrument de cercetare în loc de a fi un răspuns la o enigmă şi încetarea tuturor cercetărilor[24]. Aşa se justifică pragmatismul ca teorie a coridorului (Papini), ca atitudine sau orientare în afara oricărei teorii particulare. E clar că nu putem înţelege pragmatismul dacă nu ne modificăm ideea pe care în mod obişnuit o avem despre realitate. La James realitatea trăieşte din prisos şi supraabundenţă, şi atunci nu e de mirare că inteligenţa se manifestă parcimonios, că economiseşte efort de vreme ce deviza ei este: mai mult ceea ce nu trebuie. Astfel, dacă pentru alte doctrine un adevăr nou este o descoperire, pentru pragmatism este o invenţie[25].

André Chaumeix[26] este primul care a încercat o subtilă apropiere James - Socrate. Că o asemenea apropiere nu poate fi dusă până la capăt, e de la sine înţeles. Maliţioşi, ca de obicei, americanilor le place să spună că Henry, romancierul, este „filosof în literatură" în timp ce William este „literat în filosofie". Scriitura lui e pitorească, marcată de expresii savuroase şi, spre exemplu, pentru a-şi exprima amărăciunea de a vedea studenţii de la Oxford adoptând metafizica germană, James obişnuia să spună, preluând strigătul de alarmă al lui Leonard Hobhouse, cum că apa Rinului a invadat Tamisa iar metafizica germană a cuprins universităţile britanice de la un capăt la altul al regatului. Nimic mai puţin, aceasta, decât un dezastru universal[27]. Ne spune Chaumeix că James vorbeşte de misterele care ne înconjoară şi foloseşte comparaţia următoare: e posibil să fim în univers la fel cum ar fi în biblioteca noastră câinele sau pisica; ei văd cărţile şi ascultă conversaţiile noastre fără a avea însă nici cea mai mică idee despre ce semnifică ele. La fel, deranjat într-o zi de a explica prea pe îndelete un principiu, se scuză de a-l traduce într-un limbaj prea amatoresc căci, zice surâzând, în

filosofie, ca şi în ceasornicărie şi măsurarea terenurilor, impresionismul este odios specialiştilor. De aceea un student, supărat, îi cere puţină seriozitate la curs („to be serious for a moment").

Profesiunea de credinţă a lui James este: filosofia şi gândirea nu sunt mai mult decât o gândire sănătoasă şi metodică şi fac parte din eul real. Învăţătura lui James are astfel în ea ceva socratic[28]. Este aceeaşi bonomie uşor ironică pe care o regăsim în dialogurile grecilor ca şi în lecţiile adresate studenţilor americani şi britanici; aceeaşi artă de a descurca întrebările, aceeaşi manieră simplă de a prinde lucrurile, acelaşi apel făcut facultăţilor obişnuite ale omului care cunoaşte realităţile prin impresii, prin simţul comun. Cicero spune în *Tusculanae* V, 11 că Socrate a coborât filosofia din cer pe pământ și o face să intre în casele oamenilor: *Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit et in domus etiam introduxit*. Formula se poate repeta, fără teamă, şi pentru James (cu precizarea că el refuză toposul continental, caz în care America nu este mai mult decât o insulă, mai mare decât aceea din care pleacă).

La acest nivel, afirmă Chaumeix, oprim comparaţia. Nimic nu ne împiedică însă în a continua paralelismul.

Dacă James, prin forma discursului, ne face să ne gândim la Socrate, învăţăturile lor provin de la două spirite opuse[29]. Vorbind astfel de opoziţie, nu întâmplător nu l-a suportat James pe Hegel. În *Philosophie de l'expérience* (în realitate o traducere în franceză din 1910 a cărţii lui James cu titlul *A Pluralistic Universe*) îi consacră cea de-a treia lecţie (spune aici că dialecticul este pus în lucrul însuşi, că Hegel e un vizionar mai curând decât un logician, că „Absolutul" şi „Dumnezeu" sunt noţiuni diferite, nu aşa cum, impresionist, vede Hegel situaţia)[30], iar în *Voința de a crede*, cap. IX, explică de ce nu este hegelian. Iată câteva motive aşezate ca într-un raţionament prelungit:

- nu putem pierde un lucru şi în acelaşi timp să-l conservăm. Contradicţia între gânduri se produce atunci când unul e adevărat, celălalt fals. Adică unul din gânduri trebuie să dispară pentru totdeauna, nu să devină o „sinteză superioară" în care pot renaşte ambele;
- un abis nu poate juca rolul unei punţi; prin urmare, o pură negaţie nu poate fi pentru gândire instrumentul unui parcurs pozitiv;
- continuitatea constituită de timp, eu şi spaţiu e o punte tocmai pentru că nu admite nici o discontinuitate;
- dar această continuitate, prin elementele ei, nu acoperă decât parţial abisul, care abis separă calităţile reprezentative;
- punţile parţiale permit calităţilor să participe la un univers comun;

celelalte caractere ale calităţilor constituie fapte separate;

- dar aceeaşi calitate apare în diferite momente ale timpului şi în diferite puncte ale spaţiului. Identitatea generică şi care ne relevă o calitate peste tot unde o descoperim, contribuie la a face mai puţin dificilă calea cunoaşterii;
- judecata subzistă în întregime dacă vrem să trecem de la o calitate la alta. Fiecare dintre ele este o existenţă absolută, separată, contingentă;
- judecata morală ne poate duce la a postula ireductibilitatea contingenţelor acestei lumi;
- elementele reciproc contingente nu sunt în conflict cât participă la continuitatea timpului/spaţiului, participarea fiind exact opusul conflictului. Nu intră în conflict decât dacă, fiind posibilităţi reciproc exclusive, îşi dispută posesia unei aceleeaşi părţi a timpului, spaţiului sau eului;existenţa unui conflict de acest gen, ireductibil pentru inteligenţă şi care creează un exces de posibil asupra actualului, nu este decât o ipoteză plauzibilă. Nici o filosofie nu trebuie să emită pretenţii mai înalte[31].

La 27 decembrie 1880, James îi scria lui Renouvier cum că hegelianismul este sterilitatea însăşi, este asemenea materialismului evoluţionist, condamnabil şi el, nici vorbă, dar posedă măcar scuza faptului că este fertil. Limpede este că Hegel nu e tocmai pe placul lui James, după cum nu a fost simpatic lui Kierkegaard şi nici lui Bergson. Pe scurt, Hegel scrie într-o manieră abominabilă[32]. El nu vrea să înţeleagă faptul că un lucru real este acela de care trebuie să ţinem seama într-un fel oarecare. Iată definiţia a ceea ce există în mod real, după maxima pragmatică : filosofia trebuie să-şi deschidă şi uşile şi ferestrele.

Revin la Chaumeix. Socrate proceda prin definiţie - examina, cu ajutorul dialecticii, cu interlocutorii săi, noţiunile lucrurilor, le făcea să reintre unele în altele şi, din precizare în precizare, ajungea să reducă un lucru la altul. Căci definiţia ce este altceva decât determinarea pentru fiecare obiect a genului proxim şi a diferenţei specifice şi, în final, a-l reda unităţii specifice? Toate operaţiunile raţionamentului socratic presupun universul ca fiind format din obiecte aflate în raporturi fixe, că universul este un tot inteligibil şi cunoaşterea devine astfel faptul de a afla locul unui lucru printre lucruri, simplu, a clasa.

Nimic mai străin spiritului lui James. Pentru James, important nu este să clasifici, ci să descrii. A cunoaşte înseamnă mai întâi a privi lucrurile aşa cum sunt ele, a primi şi a privi toate manifestările vieţii aşa cum se produc : dezordonate, pitoreşti sau incoerente.

Dacă Socrate şi James s-ar afla în faţa unui peisaj – continuă Chaumeix[33]– Socrate s-ar comporta ca un desenator care îşi regăseşte aici figurile geometrice esenţiale în vreme ce James este ca pictorul care e mulţumit de a readuce dezordinii culorile şi liniile, lumina şi formele, atent mai întâi de a traduce ceea ce a văzut şi simţit, indiferent la a afla explicaţiile spectacolului pe care-l are în faţa lui, îndrăgostit de spectacol în chiar realitatea lui trăită. Comparaţiile nu ţin de rigurozitate, ele traduc opoziţia metodelor. Aici

aflăm nuanţa în întregul ei complementar. Are aerul că ar fi puţin lucru, în fapt implică o revoluţie[34]. Ceea ce l-a frapat întotdeauna pe James a fost distanţa considerabilă care separă spiritul raţionalist, definit ca instrument al operaţiilor logice, de realitate. De aici critica neiertătoare şi ironică făcută filosofiilor absorbite de forme şi metode şi care uită ce vor la sfârşitul cercetării. James califică asemenea filosofii ca dedându-se unui soi de joc verbal în care lansează în circulaţie cuvinte prin alte cuvinte, când eroarea este mai mare dacă uiţi vocabularul unui confrate decât dacă neglijezi realul[35]. Poate e de înțeles acum de ce în spațiul mioritic pragmatismul nu a avut succes, măcar că a avut, puțin, acces[36]. Altminteri vorbim despre „Europe in James" sau „James in Europe", adică despre un James care trebuie mereu redescoperit[37].

Note:

1. William James, *Extraits de sa correspondance* (Paris: Payot, 1924). Scrisoarea către Henry James, 24 noiembrie, 1872. Vezi şi Maurice Le Breton, *La Personnalité de William James* (Paris: Hachette, 1929), 340.
2. Ibid., 142.
3. Ibid., 11-12.
4. Ibid., 10-11.
5. olumul la care trimit este Mihai Ralea, *Scrieri*, vol. 7, (București: Minerva, 1989), 50-65.
6. Ibid., 50.
7. Ibid., 59-60.
8. Ibid., 58.
9. Ibid., 60.
10. Ibid., 61.
11. Ibid., 59.
12. Ibid., 60.
13. Constantin Noica, *Jurnal Filozofic* (București: Humanitas, 1990), 96.
14. Mihai Ralea, *Scrieri*, 65.
15. William James, *Extraits de sa correspondance,* Scrisoare către Bergson, 13 iunie, 1907.
16. Ibid. Amintesc și Maurice Le Breton, *La Personnalité,* 151-164, unde avem paragraful „James et Bergson".
17. Ibid, Scrisoarea din 25 februarie, 1903.
18. illiam James, *Le Pragmatisme*, 17-18. Vezi și traducerea în limba română: William James, *Pragmatismul*, traducere de Raluca Arsenie, postfață de Anton Adămuț, (Iași: Timpul, 2000) unde, ca un făcut!, sunt tot paginile 17-18.
19. Ibid., 23; pagina 20 în traducerea românească.
20. Ibid., 57-58; pagina 39 în traducerea românească.
21. Charles S. Peirce, *Semnificație și acțiune*, „Prefață" de Andrei Marga, selecția textelor și traducere din limba engleză: Delia Marga, (București: Humanitas, 1990), 143.
22. William James, *Le Pragmatisme,* 56-57; paginile 37-39 în traducerea românească.
23. Charles S. Peirce, *Semnificație*, 177-226.
24. William James, *Le Pragmatisme*, 63; pagina 42 în traducerea românească.
25. Henri Bergson, „Introduction" la *Le Pragmatisme*, 2, 11; pagina 14 în traducerea românească.
26. André Chaumeix, „William James", *Revue de Deux Mondes*, nr. 59 (1910): 836-864.
27. William James, *Philosophie de l'expérience*, 50-51.
28. André Chaumeix, „William James": 840-841.
29. Ibid., 842.
30. William James, *Philosophie*, 79-124.
31. William James, *La volonté de croire* (Paris: Flammarion, 1918), 303-305.
32. William James, *Introduction à la philosophie*; *essai sur quelques problèmes de métaphysique*., traduit par Roger Picard (Paris: M. Riviére, 1914): 113.
33. André Chaumeix, „William James": 840-841.
34. Ibid., 843.
35. Ibid., 844.
36. Andrei Marga, *Reconstrucția pragmatică a filosofiei* (Iași: Polirom, 1998), 68-80.
37. Jaime Nubiola, „The Reception of William James in Continental Europe", *International Conference on William James and Pragmatism*, University of Coimbra, 12-13 November (2010): 1-12.

Bibliography:

Le Breton, Maurice. *La Personnalité de William James* [The Personality of William James]. Paris: Hachette, 1929.
Chaumeix, André. "William James." *Revue de Deux Mondes*, no. 59 (1910): 836-864.
James, William. *Introduction à la philosophie; essai sur quelques problèmes de métaphysique* [Introduction to Philosophy: Essay on Some Problems of Metaphysics], translated by Roger Picard. Paris: M. Riviére, 1914.
James, William. *Le Pragmatisme* [Pragmatism], translated by E. Le Brun, introduction by H. Bergson. Paris: Flammarion, 1918.
James, William. *La volonté de croire* [The Will to Believe], translated by Loÿs Moulin. Paris: Flammarion, 1918.
James, William. *Extraits de sa correspondance* [Extracts from his correspondence], translated by Floris Delattre and Maurice Le Breton, preface by M. Henri Bergson. Paris: Payot, 1924.
James, William. *Philosophie de l'expérience* [Philosophy of Experience], translated by E. Le Brun. Paris: Flammarion, 1928.
James, William. *Pragmatismul* [Pragmatism], translated by Raluca Arsenie, afterword by Anton Adămuț. Iași: Timpul, 2000.
Marga, Andrei. *Reconstrucția pragmatică a filosofiei* [The Pragmatic Reconstruction of Philosophy]. Iași: Polirom, 1998.
Noica, Constantin. *Jurnal Filozofic* [Philosophical Journal]. Bucharest: Humanitas, 1990.
Nubiola, Jaime. "The Reception of William James in Continental Europe." *International Conference on William James and Pragmatism*, University of Coimbra, 12-13 November (2010): 1-12.
Peirce, Charles S. *Semnificație și acțiune* [Meaning and Action], preface by Andrei Marga, selection and translation by Delia Marga. Bucharest: Humanitas, 1990.
Ralea, Mihai. *Scrieri* [Writings], vol. 7. Bucharest: Minerva, 1989.